

SZENDE KATALIN

Nyelvében él a polgár?

*Többszínűség a késő-középkori Magyarország városaiban**

A Magyar Királyság városainak lakossága közismerten heterogén volt. A történeti kutatás több mint egy évszázada foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen szerepet játszottak a Kárpát-medence lakói (magyarok, szlovákok, horvátok stb.) és a bevándorlók (németek, olaszok, vallonok és mások),+ keresztények és nem keresztények a városiasodás folyamatában országosan és az egyes városok szintjén egyaránt. Világossá vált, hogy a különböző etnikai csoportok nemcsak véletlenszerűen és alkalmi jelleggel voltak jelen, hanem alapvető elemét alkották a városi lakosságnak, és döntő mértékben járultak hozzá a települések külső képezéséhez és belső öntudatának kialakításához.¹

Hogyan határozhatjuk meg az egyes városok lakosságának etnikai összetételét, illetve az egyes lakosok nemzetiségi hovatartozását? A kutatás egybehangzó véleménye szerint az egyik legfontosabb kritériumnak az tekinthető, hogy az adott személy vagy csoport beszélte-e a kérdéses etnikum nyelvét. Ezen túlmenően azonban további, a társadalomtörténet és a nyelvhasználat összefüggésére vonatkozó kérdések nem kaptak különösebb figyelmet.² Helytálló-e például, hogy minden nyelvet csak azok használtak, akik az adott nyelv által definiált etnikumhoz tartoztak? A kérdésre a legegyszerűbben azt a választ adhatjuk, hogy nem feltétlenül. Az alábbiakban valamivel hosszabban és alaposabban próbálok választ adni erre a kérdésre.

* A tanulmány eredetileg angol nyelven jelent meg a következő címmel: *Integration through Language. The Multilingual Character of Late Medieval Hungarian Towns*. In: Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin (eds.): *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Farnham, 2009. 205–234. A szerző a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásában részesül (BO 639/08).

¹ Lásd: Fügedi Erik: *A befogadó: a középkori magyar királyság*. In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest, 1981. 398–418. (eredetileg: Fügedi, Erik: *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*. In: Schlesinger, Walter (Hg.): *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte. Vorträge und Forschungen*, XVIII. Sigmaringen, 1974. 471–507.)

² A legfontosabb kivétel ez alól Kubinyi András munkássága, aki az etnikai csoportokról szóló tanulmányában gyakran hivatkozott azok nyelvére is. Lásd például: *Ethnische Minderheiten in den ungarischen Städten des Mittelalters*. In: Kirchgässner, Bernhard – Reuter, Fritz (Hg.): *Städtische Randgruppen und Minderheiten*. Sigmaringen, 1986. 183–199. Az egész ország nyelvhasználatáról lásd: Bak, János: *Linguistic Pluralism in Medieval Hungary*. In: Meyer, Marc Anthony (ed.): *The Culture of Christendom. Essays in Medieval History in Commemoration of Denis L. T. Bethell*. London – Rio Grande, 1993. 269–279.

Miért nem egynyelvű?

A Magyarországra látogató külföldieknek is feltűnt a középkorban, hogy az ország városai nem egynyelvűek. Ahogyan Pietro Ransano, Mátyás király udvarának humanista történésze 1490 körül megjegyezte: „Ugyanis országaik közelsége miatt sok német, átkelve a Dunán, már régen letelepedett Magyarországon a föld termékenysége miatt, ezért van az, hogy a németek a magyarokkal együtt élve szokásban és erkölcsben nagyrészt megegyeznek, és egyik a másik nyelvén beszél.”³

Két nemzedékkel korábban, 1414-ben Zsigmond király szintén ezt a nyelvi sokszínűséget emelte ki, amikor országát a Német-Római Birodalom képviselői előtt úgy jellemezte, mint ami „kellemes lakóhelyet biztosít a helyi lakosoknak és az újonnan érkezőknek egyaránt nyelveinek és népeinek változatosságával”.⁴

A fenti idézetek olvastán joggal merül fel a kérdés, hogy minek az eredményeként alakult ki az itt leírt helyzet – ami büszkeséggel töltötte el a sok nyelven beszélő királyt, és csodálkozásra készítette az itáliai püspököt. A legfontosabbnak a demográfiai tényezőt tartjuk. Nemcsak a német területeken és Nyugat-Európa más vidékein volt számottevő népességlelesleg, amelyből sokakat áttelepülésre csábíthattak a kedvező magyarországi körülmények, hanem a fogadó oldalán is igény mutatkozott a bevándorlók iránt. A városok népességének fenntartása folyamatos betelepülést igényelt, akár külföldről, akár a környező vidékről. Mindazok a különféle források, amelyek a gyermekek számára vonatkozóan adatokat szolgáltatnak – oklevelek, végrendeletek, a római Szentlélek Testvérület tagjainak listája –, arra utalnak, hogy a városi családokban átlagosan kettőnél kevesebb túlélő gyermek nőtt fel. A késő-középkori Buda 80 családjára vonatkozó oklevelekben például 115 gyermek említésével találkozunk;⁵ az 1529-ig írásba foglalt pozsonyi végrendeletek 804 család rekonstruálását teszik lehetővé, amelyekben összesen 839 gyermek élt a szülők egyikének halála idején;⁶ míg a fent említett római testvérületi lista 834 világi család adatait tartalmazza, 3187 családtaggal, ami az átlagos családnagyságot 3,82 személyben határozza meg, de ezen belül is a városi családok az átlagosnál kisebbek voltak.⁷ Így számottevő külső népesség betelepülése nélkül a városok lakossága drasztikusan megfogyatkozott volna, aminek semmi jelét nem látjuk a forrásokban.

³ Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum*. Ed. Kulcsár, Petrus. Budapest, 1977. 60.: „nam propter propinquitatem regionum innumerum e Germania mortales (transmisso Danubio) in Hungaria propter soli eius feracitatem habitandi sibi locum iam pridem elegerunt, quo fit, ut Germanus cum Hungaro mixtum vitam degens habitu moribusque magna ex parte conveniat, utque alter alterius lingua loquatur.” Magyar fordítása: Ransanus, Petrus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Budapest, 1985. 64.

⁴ Weiszäcker, J. – Kerler, D. – Herre, H. – Beckmann, G. – Weigel, H. Hg.: *Deutsche Reichstagsakten*. München–Gotha, 1867–1935. Bd. 7, 240.: „delectabilem indigenis et advenis sub diversitate linguarum et nacionum exhibet incolatum”.

⁵ Kubinyi András: *A budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*. Levéltári Közlemények, 37. évf. (1966) 227–291., itt: 233.

⁶ Szende Katalin: *Otthon a városban: Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest, 2004. 101–103., 9. tábla.

⁷ Csukovits Enikő: *Családi viszonyok a középkor végi Magyarországon*. In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről”: Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2000. 107–125. A késő középkori és kora újkor városok legérzékenyebb demográfiai elemzését Granasztói György végezte el, lásd például: *A polgári család a középkor végi Magyarországon*. Történelmi Szemle, 25. évf. (1982) 605–663.

A szóban forgó városok helybeli lakosságához képest az újonnan érkezők etnikai összetétele igen változatos volt, és gyakran tartalmazott olyan elemeket, amelyek különböztek a helyben lakók többségétől. A bevándorlás folyamatának teljes áttekintése túlmutatna a jelen tanulmány keretein, de az alábbi három példa képet adhat a legfontosabb változatokról.

Az egyik lehetséges szélsőséget az erdélyi Nagyszében városa képviseli, amelyet 1150 táján alapítottak német telepesek. Szeben azon kevés város közé tartozott a középkori Magyarországon, ahol nemzetiségi alapon korlátozták a betelepülést. A nem német származásúak számára már a polgárjog megszerzése is nehézségekbe ütközött, a város vezetésében pedig (néhány asszimilálódott olasz kivételével) szinte semmilyen módon nem vehettek részt.⁸ Ezt a szabályt a 14. század közepétől kezdve követhetjük nyomon a forrásokban, és nemcsak a magyarok, hanem elsősorban a török hódítások nyomán a város körül egyre nagyobb számban megjelenő románok és „görögök” (az Oszmán Birodalom balkáni alattvalói) távoltartására szolgált. A szigorú nemzetiségi politikát meglehetősen következetességgel alkalmazták Szebenben, ami egyben azt is jelentette, hogy a betelepülők és a helyi lakosok között nem volt nyelvi különbség – leszámítva az első telepesek különleges nyelvjárását, amely az idők során önálló dialektussá kövült.⁹

A Kárpát-medence átellenes végén a nyugati határváros, Sopron nemzetiségi összetételének alakulása más utat követett. Az elhagyott római városfalak közé települt királyi vármegyeszékhely a 13. század nagy társadalmi változásai során királyi várossá alakult át. Ettől kezdve a királyi várospolitikát tudatosan szorgalmazta új lakosok beköltözését, legyenek akár „*Christiani sive Judei*” (1324) vagy „*de Austria seu Bohemia vel de aliis quibuscunque partibus extraneis*” (1360).¹⁰ A betelepülők a környező osztrák falvakból és mezővárosokból érkezhettek a legnagyobb számban, és az 1370-es évektől többségbe kerültek a korábbi magyar lakossággal szemben, bár magyar betelepülőkkel is folyamatosan számolni lehet. Bár nincsenek biztos forrásaink a magyarok, németek és más népcsoportok egymáshoz viszonyított arányának pontos megállapítására, úgy tűnik, hogy a 15. század közepétől ez az arány stabilizálódott, és az új beköltözők minden különlegesebb szabályozás nélkül is fenntartották az egyensúlyt a német többség, a magyar kisebbség, a még kisebb zsidó közösség és néhány alkalmilag megjelenő más elem között. Ez az egyensúly a nyelvhasználat rétegeiben is megmutatkozott.¹¹

Buda, Magyarország legnépesebb városa és fővárosa még nagyobb mértékű etnikai átalakuláson ment keresztül. A Duna jobb partján megalapított erődített városban a királyi rendeletre Pest városából áttelepülő, feltehetően vegyes etnikai összetételű, de kis számú lakossághoz jelentős mennyiségű német betelepülő járult, akik a 14. század második felétől teljes mértékben átvették a város ügyeinek irányítását.¹² Az ezt követő évtizedekben azon-

⁸ Gündisch, Gustav: *Die Oberschicht Hermannstadts im Mittelalter*. In: Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen: ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 14. Köln–Wien, 1987. 182–200.

⁹ Nögler, Thomas: *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*. Bukarest, 1979. 195–196. Az erdélyi és a luxemburgi német dialektusok közötti hasonlóság még napjainkban is érzékelhető. Lásd: Klein, Karl Kurt: *Luxemburg und Siebenbürgen: Aus den Vorarbeiten zum Siebenbürgisch-Deutschen Sprachatlas*. In: Klein, Karl Kurt (Hg.): *Luxemburg und Siebenbürgen*. Köln–Graz, 1966. 1–111.

¹⁰ Az említett oklevelek kiadása: Házi Jenő (kiad.): *Sopron szabad királyi város története*. I. rész 1. kötet. Sopron, 1921. 41., 123–124.

¹¹ Mollay Károly: *Többynyelvűség a középkori Sopronban*. Soproni Szemle, 21. évf. (1967) 155–171., 205–223., 317–333.; Soproni Szemle, 22. évf. (1968) 37–58.

¹² Kubinyi, András: *Die Anfänge Ofens*. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I, Bd. 60. Wiesbaden, 1972. Magyar fordítása: Kubinyi András: *Buda kezdetei*. In: Tanul-

ban – az itáliai kereskedők számottevő csoportjának betelepődése, valamint a 13. századtól folyamatosan fennálló zsidó közösség mellett – a magyar lakosság számaránya jelentősen megnőtt. A magyarok számbeli gyarapodása részben a királyi udvar és a hozzá kötődő nemesség megnövekedett, csaknem folyamatos budai jelenlétével, de még inkább a közelebbi és távolabbi vidék jobb reprodukációs képességével magyarázható, amelynek lakossága döntő többségében magyarokból állt. Mindezek a tényezők a németek által lakott városrész beszükülését és a magyarok városvezetésben játszott szerepének növekedését eredményezték.¹³

Ransano fentebb idézett leírásában egy másik kulcskifejezés is olvasható: „*mixtım vitam degens*”. Ez nemcsak (és feltehetően nem elsősorban) topográfiai szempontból érthető, hanem úgy, hogy az együtt élő népségeknek kommunikálnia kellett üzleti és politikai partnereivel. Ez az igény (vagy kényszerűség) gyakorlati megoldások keresésére vezetett a városon belül és kívül egyaránt, amelynek legkézenfekvőbb eszköze a minden érintett által ismert közös nyelvek használata volt.

Amire Ransano nem tért ki – bizonyára azért, mert annyira természetes volt számára –, az a szóbeli és írásos nyelvhasználat közti óriási különbség volt. Egy bizonyos körben és egy meghatározott célra egy adott nyelv használata teljes mértékben megfelelő volt, míg más helyzetekben ugyanaz a nyelv teljességgel alkalmatlannak bizonyult. Az országban használt sokféle nyelv igen eltérő presztízzsel rendelkezett, ami használatukat erősen befolyásolta. Mely nyelvek voltak ezek?

A latin volt a hivatalos iratok többségének nyelve, ami előkelő helyet biztosított számára a városi élet korai századaitól kezdve. A 14. század végétől azonban a népnyelvek kezdték kiszorítani a latint a városi élet számos területén. Ez különösen azokra a városokra volt jellemző, ahol nagy számban élt olyan lakosság, amelynek nyelve komoly írásos hagyományokkal rendelkezett. Ez hazánkban elsősorban a német és kisebb mértékben az olasz nyelv különböző dialektusaira vonatkozik. A kézművesség és a kereskedelem mellett számos városban a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban sem ragaszkodtak a latin használatához. A humanizmus hatására azonban, amely a magyar városokat elsősorban egyetemet járt lakosaikon keresztül érte el, ez a tendencia visszajára fordulhatott. A legjobb példa erre Eperjes város közigazgatásának „visszalatinosítása”, amelyet a város ambiciózus humanista jegyzője, Christan Czibner (*Cristanus baccalaureus*) kezdeményezett a 16. század elején.¹⁴ Ez a példa arra int, hogy a népnyelvi írásbeliség térnyerését nem tekinthetjük egyértelmű és egyirányú folyamatnak. A latinhoz való erősebb kötődést az is magyarázhatja, hogy országos elismertsége miatt a városok földesurai, más nemesek és a megyei közigazgatásban tevékenykedők is ezt választották, mert a németet általában nem értették.¹⁵ Közvetítő

mányok Budapest középkori történetéről I–II. és CD-ROM. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Fordította F. Romhányi Beatrix. Budapest, 2009. 43–100.

¹³ Végh, András: *Buda: the Multi-ethnic capital of Medieval Hungary*. In: Segregation – Integration – Assimilation, 89–100., további irodalommal.

¹⁴ Működéséről lásd: Iványi, Béla: *Das Deutschtum der Stadt Eperies im Mittelalter*. Südost-Forschungen, Bd. 5. (1940) 361–402., különösen: 378.

¹⁵ A soproni tanácsoshoz címzett levelében 1577-ben Devecseri Csóron János királyi városkapitány a következő megjegyzéssel küldött vissza egy német nyelvű levelet: „*Litteras ipsas Germanicas in specie remisimus, rogamusque vestras prudentes ac circumspicias dominationes, velint nobis de ista re et alias semper Latine scribere, nam alioquin nos voluntatem vestrarum dominacionum intelligere non possumus.*” In: Házi Jenő (kiad.): *XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából*. Sopron, 1928. Bevezető, X–XI.

nyelvként a latin még a szóbeli kommunikációban is szerepet játszott, nemcsak a középkorban, de a korai újkorban is.¹⁶

A német nyelvet belső érintkezésben folyamatosan használták, amióta csak telepések érkeztek a német nyelvterület különböző részeiről. (A telepések *Teutonic*i, illetve *Saxones* megjelölése is kapcsolódhat nyelvjárási különbségekhez.) A német nyelv írott formában elsőként a városokban jelent meg a 14. század közepén (1346-ban Pozsonyban, 1352-ben Sopronban). Mindkét városban a középfelnémet nyelv bajor–osztrák dialektusa honosodott meg. A német írásbeliség városi megjelenését mintegy fél évszázaddal később követte a magyar királyi kancelláriában való használata, amely első ismert német nyelvű oklevelét 1397-ben adta ki – jellemzően egy polgárokat érintő, ez esetben Nagyszombat városára vonatkozó ügyben.¹⁷ A magyarországi városi írásbeliség hasonlóan úttörő szerepet játszott a német nyelv meghonosításában, mint a csehországi városok kancelláriája a cseh nyelv esetében.¹⁸ A magyar királyság városaiban a német elsősorban a kézművesség és kereskedelem nyelveként vált meghatározóvá – azokon a területeken, ahol a szóbeliség is döntően ezen a nyelven bonyolódott. A városi lakosság nemcsak a gyakorlati élethez kapcsolódó (főként adminisztratív) dokumentumokat foglalt írásba németül, hanem Európa más vidékeinek német nyelvű vallásos és világi irodalmáról is tudomása volt. Ezen túl – bár szerény mértékben – önálló német történeti és irodalmi művekkel is jelentkezett.¹⁹

A magyar nyelv, bár a szóbeli érintkezésben számos városlakó használta, az élet olyan területeire korlátozódott, amelyek nem igényelték az írásbeliséget. A magyar nyelvnek ez az alapvetően szóbeli használata megnehezíti azt, hogy reális értékelést adjunk szerepéről és elterjedtségéről. A legjobb forrást ehhez a gyakorlati nyelvtanulás célját szolgáló latin–magyar szójegyzékek jelentik, amelyek többek között olyan, egyértelműen német többségi lakosságú városokból is fennmaradtak, mint az erdélyi Beszterce vagy a már korábban tárgyalt Sopron – ez utóbbi helyen egy osztrák származású városi jegyző hagyatékában. Egy rövid „társalgási zsebkönyv” jellegű összeállítás maradt fenn Budáról is a cseh–német származású Hans von Rothenburg tollából az 1419–1422 közötti évekből. A lista hallás alapján feljegyzett magyar nyelvű kifejezések (köztük néhány kifejezetten obszcénnek számító frázis) latin és német magyarázatát adja.²⁰ Az ilyen és hasonló dokumentumok azt tanúsítják, hogy volt igény a más anyanyelvűek részéről is a magyar nyelv elsajátítására. To-

¹⁶ Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 17.) 144–155.

¹⁷ Mollay Károly: *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest, 1982. 120–128., a legkorábbi oklevelek szövegének közlésével. Főbb téziseinek összefoglalása: Mollay, Karl: *Ungarisch/Deutsch*. In: Besch, W. – Reichmann, O. – Sonderegger, S. (Hg.): *Sprachgeschichte: Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. Berlin – New York, 1984. 893–897.

¹⁸ Hlaváček, Ivan: *Dreisprachigkeit im Bereich der Böhmischen Krone: Zum Phänomen der Sprachbenutzung im böhmischen diplomatischen Material bis zur Hussitischen Revolution*. In: Adamska, Anna – Mostert, Marco (eds.): *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*. Turnhout, 2004. 289–310.

¹⁹ Vizkelely, András: *Die deutsche Sprache und das deutsche Schrifttum im ungarischen Mittelalter*. In: Adamska–Mostert: *The Development*, 277–287.; Vizkelely, András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*, Bd. 1–2. Wiesbaden, 1969–1973.

²⁰ Madas, Edit: *La naissance du Hongrois écrit*. In: Adamska–Mostert: *The Development*, 311–319. A szójegyzékekről lásd: Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.): *Régi magyar glosszárium*. Budapest, 1984. Különösen: Bevezetés, 36–47.

vábbi szórványos adatok, például hogy 1469-ben a szebeni polgármester Kolozsvárra küldte a leányát, hogy magyarul tanuljon, szintén ezt a benyomást erősítik.²¹ Mindennek ellenére a magyar nyelv csak a 16. század második felében vált a latin vagy a német egyenrangú társává a városigazgatásban vagy a céhes életben: ekkor kezdték a városi jegyzőkönyveket egyes helyeken, mint például Kolozsvárott vagy Miskolcon magyarul vezetni.²²

Más helyi nyelvek, mint például a *nyugati és délszláv nyelvek* különböző dialektusai (a szlovák és a horvát nyelv előfutárai) a magyarhoz hasonló szerepet töltöttek be, de nagyobb időeltolódással, szűkebb területen és korlátozottabb városi jelenléttel (Dalmácia és néhány észak-felvidéki város, pl. Zsolna kivételével). Az országban használt további nyelvek (például a kun, a rutén és a román) nagyon marginálisnak tekinthetők a városi környezetben, mivel egyik városban sem használta őket a népesség egyik fontos alkotóeleme sem, hanem csak kisebb közösségek, amelyek nem törekedtek az írásbeliség meghonosítására – bár ezen csoportok egyes tagjai kivételes esetekben komoly felelősséggel járó pozíciókat is betölthettek.²³

Az *olasz és más újlatin nyelvek* különböző dialektusait a szóbeli kommunikációban egyes betelepülő csoportok már a magyar városfejlődés első évszázadaitól kezdve használták, de abból az időszakból a latinon kívül semmilyen más nyelv írásbeli használatáról nincsenek adatok. Ezek a korai „latin” és vallon telepések később feltehetően beolvadtak a magyar vagy a német nyelvet beszélő lakosságba. Érkezettek azonban újabb bevándorló hullámok is, amelyek feléleszthették ezen nyelvek használatát, elsősorban a szóbeli gyakorlatban. Bertrandon de la Broquière francia utazó például megjegyezte, hogy amikor 1433-ban Budára látogatott, több franciául beszélő zsidóval találkozott, akik nem sokkal korábban menekültek oda a hazai üldözések elől.²⁴ A későközépkorban az olasz nyelv több olyan dalmáciai város életében fontos szerepet játszott, amelyek az 1410-es évekig formálisan magyar fennhatóság alatt álltak, különösen Dubrovnikban (Ragusa), amely 1526-ig elismerte a magyar király uralmát.²⁵ Mivel azonban ezek a városok az ország központjától igen

²¹ Auner Mihály: *Két adalék a magyar nyelv tanulására a XV. századból*. Magyar Nyelv, 10. évf. (1914) 419–420.

²² A magyar nyelv térhódításáról a városi igazgatásban Kolozsvárott vö.: Kiss András: *A kolozsvári városi levéltár első levéltári segédlete*. Levéltári Közlemények, 66. évf. (1995) 197–219., különösen 203–205. Az első, döntő részben magyar tanácsülési jegyzőkönyvet 1569-ben kezdték vezetni Kolozsvárott, ugyanabban az évben, mint Miskolcon. Vö.: Tóth Péter (kiad.): *Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve (1569–1600)*. Miskolc, 1990.

²³ Kristó Gyula: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest, 2003. 191–244. Az egyéni társadalmi felemelkedés szép példája Mizsér János életútja, aki Szeged városbírája volt az 1460-as években, és akinek családneve kun eredetűre vall. Vö.: Blazovich László: *A kiskunsági kunok és Szeged a XV. században és a XVI. század első felében*. Jászkunság, 35. évf. (1989) 1. sz. 85–88.

²⁴ Hadrovics László: *Die 'Hungaria' von Nicolaus Oláh (1536) und die Landesbeschreibungen über Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*. In: Harder, Hans-Bernd (Hg.): *Landesbeschreibungen Mitteleuropas vom 15. bis 17. Jahrhundert: Vorträge der 2. internationalen Tagung der 'Slawenkomitees' im Herder-Institut Marburg a. d. Lahn*. Köln–Wien, 1980. 165–181., különösen 169–171.

²⁵ Krekić, Bariša: *On the Latino-Slavic Cultural Symbiosis in Late Medieval and Renaissance Dalmatia and Dubrovnik*. Viator. Journal of Medieval and Renaissance Studies, vol. 26. (1995) 321–333.; Janeković-Römer, Zdenka: *Gradation of Differences. Ethnic and Religious Minorities in Medieval Dubrovnik*. In: *Segregation – Integration – Assimilation*, 115–134. Az olasz nyelv növekvő szerepét Dubrovnikban az oktatásban, a diplomáciában és az irodalomban a kortársak is elismerték; ugyanakkor az olasz nyelv presztízsét korlátozta, hogy a nagy rivális, Velence nyelve is volt. Zárójelben, ahol az 1377-es királyi dekrétum szerint (lásd alább) a tanácstagok egynegyedét az

távol feküdtek, fejlett olasz írásbeliségük nem volt hatással az ország többi részére. Budán, ahol szintén lakott egy kisebb, de gazdaságilag igen jelentős, főleg firenzei eredetű olasz közösség, nem találkozunk az olasz nyelvű írásbeliség nyomaival, sem toszkán, sem más dialektusban.²⁶ Az egyetlen kivételt egy olasz–magyar szójegyzék jelenti, amely talán a fővárosban keletkezhetett.²⁷ Az itáliai kereskedők üzleti és pénzkölcsönzési tevékenységéhez kapcsolódó számadáskönyveiket valószínűleg saját nyelvükön vezették, anyavárosaik gyakorlatának megfelelően. Magyarországi üzletfeleikkel azonban – akár polgárokról, akár nemesekről vagy éppen a királyi udvarról volt szó – a latint kellett használniuk, és valószínűleg megtanultak valamennyire magyarul és németül is.

Az összes nyelv közül valószínűleg a *héber nyelv* helyzete volt a legellentmondásosabb. Egyrészt a Biblia révén szent nyelvnek számított, másrészt viszont a zsidó népeiséghez és valláshoz való kötődése miatt a keresztény többség egyik városban sem tekintette egyrangúnak. Mindemellert írásos használata a zsidó közösségekben hosszú múltra tekintett vissza és korlátlanul folytatódhatott. Héber betűkkel írott szövegrészek helyenként még a városi könyvekben vagy a városi hatóságok által kiadott oklevelek záradékaiban is előfordulhatnak.²⁸

A nyelvhasználat küzdőterei

A fentebb felsorolt nyelvek egymással váltakozó használata a városi élet minden területét áthatotta. A mi szempontunkból azok a területek érdemelnek a legnagyobb figyelmet, ahol a nyelvhasználat nemcsak a napi gyakorlat része volt, hanem tudatos választás elé állította a lakosságot.

Közigazgatás és igazságszolgáltatás

Az első és a legnagyobb nyilvánosságot élvező terület a közigazgatás és a városok vezető testületeinek megválasztása volt, amelynek során a tanácsosok által használt nyelvek kérdése összekapcsolódott a tanácsok etnikai összetételével. Mire ez a kérdés a forrásokban felbukkan, már kialakult valamiféle gyakorlat vagy szokásjog, amely három fő irányt követhetett. Az első lehetőség az volt, hogy minden etnikai különbséget figyelmen kívül hagyva a

„olaszok” közül választották, az olasz nyelv semmilyen szerepet nem játszott a város hivatalos írásbeliségében. Vö.: *Monumenta Historica Liberae Regiae Civitatis Zagrabienensis*. Ed. Joannes Bapt. Tkalčić I–XI. Zagreb, 1884–1905.; Budak, Neven: *I fiorentini nella Slavonia e nella Croazia*. Archivio Storico Italiano, CLIII. (1995) 681–695.

²⁶ Teke, Zsuzsa: *Operatori economici fiorentini in Ungheria nel tardo Trecento e primo Quattrocento*. In: Archivio Storico Italiano, vol. 153. (1995) 697–707.; Arany Krisztina: *Firenzei–magyar kereskedelmi kapcsolatok a 15. században*. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 2008. 277–296.

²⁷ Simonyi Zsigmond: *Az Ábel-féle szójegyzék*. Nyelvtudományi Közlemények, 31. évf. (1901) 225–227. Az említett szójegyzék használatát illetően, Rotenburgi János szójegyzékéhez hasonlóan, szembetűnő a nemi étellel kapcsolatos kifejezések magas száma. Ez összefüggésben állhat a prostituáltaknál tett látogatások során felmerülő kommunikáció igényével, akik közül sokan valószínűleg a Buda környéki magyar falvakból származtak.

²⁸ Városi könyvben található héber írásra példa: Házi Jenő (kiad.): *Magyar Zsidó Oklevéltár/ Monumenta Hungariae Judaica*. V/2. kötet. Budapest, 1960. 317–318. (Gedenkbuch, Sopron, 1497). A héber írás hivatalos használata a városi adminisztrációban a bécsi városi kancelláriára is jellemző volt: még a legtekintélyesebb városi könyv, az úgynevezett *Eisenbuch* is tartalmaz héber betűs bejegyzést. Lásd: Opll, Ferdinand: *Das große Wiener Stadtbuch, genannt 'Eisenbuch'*. Wien, 1999. 21.

legmegfelelőbb vagy legbefolyásosabb polgárokat válasszák meg a vezető tisztségekre. Ez volt a helyzet például Szegeden vagy Sopronban, ahol a városok etnikai összetétele, bár nem volt homogén, viszonylag stabilnak tekinthető.²⁹ A második változat szerint a vezető tisztségekhez való hozzáférést egyetlen etnikai csoport tagjaira korlátozzák. Ez volt a gyakorlat az erdélyi szász városokban: Brassóban, Szebenben, Segesváron, Besztercén,³⁰ valamint Budán és Kolozsvárott is a 15. század közepének alább tárgyalandó változásai előtt. A tanácsosok megválasztásának harmadik, leginkább összetett módszere szerint az adott városban élő főbb nemzetiségek képviselői közül paritásos alapon döntöttek el a vezető tisztségek betöltését. Az első ilyen példával 1377-ben Zágrábban találkozunk, ahol I. Lajos király nem kevesebb, mint négy 'nationes' között osztotta fel a tanácsosi helyeket: a *Sclavoni* (a horvátok), a *Hungari* (magyarok), a *Latini* (olaszok) és a *Teutonic* (németek) között.³¹ Négy évvel később Lajos Magyarország legészakabbi városában, Zsolnán is hasonlóképpen rendelkezett: itt a *Sclavoni* (szlovákok) és a *Teutonic* (németek) kapták meg megosztva a tanácsosok állításának jogát.³²

Budán, a fővárosban a megoldás lassabban, több lépcsőben bontakozott ki – vagy legalábbis a források részletesebben tudósítanak a paritásos rendszert megelőző eseményekről. A 14. század végéig a tizenkét tagú tanácsban hagyományosan tíz helyet kaptak a régi, földbirtokos német vezető réteg tagjai, a maradék két hely a magyaroknak jutott. Miután az 1402/1403-as felkelés után a régi vezető családok ellenében a távolsági kereskedőkből álló új elit vette át a hatalmat, az új tanácslisták általában évente 3-4 magyar nevet tartalmaztak a korábbi kettő helyett. A városi középosztály azonban nem elégedett meg ezzel. 1436 és 1439 között véres események sorozata után az egyre öntudatosabbá váló magyar lakosság elitje a városvezetés egyenrangú tagjaként igyekezett fellépni. Hogy a további zavargásoknak elejét vegye, Albert királynak (1437–1439) egy, az erőviszonyokat jobban tükröző megoldást kellett bevezetnie. 1439-től Buda tanácsát egy száztagú testület (*centumviri*) választotta meg, amelynek ötven német és ötven magyar polgár volt a tagja. Ezek a választók évente váltakozva választottak egy magyar, illetve egy német származású bírót a város élére, miközben a bíró helyettese, az ún. pénzbíró (*iudex minor* vagy *iudex pecuniarum*) mindig a másik nagy etnikai csoportból került ki. A tizenkét tagú belső tanács is egyenlő számban állt magyarokból és németekből.³³

Ezek a reformok nemcsak Budán stabilizálták a helyzetet a középkor végéig, hanem 1458-ban királyi rendeletre Kolozsvár is átvette azokat, ahol a nemzetiségek aránya a buda-

²⁹ Szegedről és Sopronról lásd: Petrovics, István: *Foreign Ethnic Groups in the Towns of Southern Hungary in the Middle Ages*. In: Segregation – Integration – Assimilation, 67–88.; Sopronról lásd: Goda Károly: *A város élén: Sopron polgármesterei a 15–16. század fordulóján*. Soproni Szemle, 58. évf. (2004) 308–328.

³⁰ Gündisch, Konrad G.: *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien, 1993. 68–100.

³¹ Grothusen, Klaus-Detlev: *Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts*. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen, Reihe I, Bd. 37. Wiesbaden, 1967. 143–146.; Budak, Neven – Kanizaj, Karolina – Vorel, Sjetlana: *Kolonije stranaca na Gradecu u 14. stoljeću. Colonies of foreigners in 14th-century Gradec (Zagreb)*. Zagreb, 1996.

³² Marsina, Richard: *Výsady pre žilinských Slovákov z roku 1381*. In: Marsina, Richard (vyd.): *Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918*. Martin, 1984. 13–40.

³³ Kubinyi, András: *Die Zusammensetzung des städtischen Rates im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Südostdeutsches Archiv, vol. 34/35. (1991/92) 23–42., különösen 27–38.; Rady, Martyn C.: *Medieval Buda: A Study of Municipal Government and Jurisdiction in the Kingdom of Hungary*. East European Monographs, No. CLXXXII. New York, 1985.

ihoz hasonlóan alakult.³⁴ Hogy a paritásos rendszer mit jelentett a nyelvhasználat szempontjából, a legvilágosabban e két város levelezéséből olvasható ki. Egy 1488-as királyi utasításnak engedelmessé Buda város tanácsa részletes leírást küldött Kolozsvárnak az ottani tanácsválasztás menetével kapcsolatos vita rendezését elősegítendő. Ez a leírás egyebek mellett a következő szabályozást tartalmazza a *centumvirekről*: „...úgy kell sorban helyet foglalniuk, hogy mindig két magyar között ül egy német [...] Miután így leültek, a városi jegyző sorjában nevükön szólítja a Százférfiakat, a tekintélyesebbeken kezdve, mire mind-egyikük a saját nyelvén válaszol: »itt vagyok«”.³⁵

Ez a rövid válasz nyilván nem valamiféle „nyelvvizsgának” számított, hanem sokkal inkább az etnikai hovatartozás kinyilvánításának, ami egyben az adott csoport tanácsbeli képviselőjének alapja is volt. Ezek után a tanácskozás nyilvánvalóan egy mindenki által megértett közös nyelven zajlott, amire az idézett forrás sajnos nem tért ki – ez bizonyára mindenki számára nyilvánvaló volt.

A nyelvek párhuzamos használatának egy-egy városi közösség számára praktikus és szimbolikus jelentősége is volt. Erre utal a Budai Jogkönyv több cikkelye is. Ez az 1403 után keletkezett német nyelvű jogszabály-gyűjtemény igen erősen elfogult a német nemzetiség javára, olyannyira, hogy csak azokat engedte bírónak választani, akiknek mind a négy nagyszülője német volt.³⁶ Mindazonáltal, amikor arról ír, hogy a hivatalukat letevő képviselők milyen beszédeket mondjanak, a fejezetek címei a következő követelményeket fogalmazták meg:

59. fejezet: A bíró mondjon egy beszédet, először németül, azután magyarul.

60. fejezet: A tanácsosok mondjanak egy beszédet, először németül, azután magyarul.

61. fejezet: A városi jegyző beszéljen, először németül, azután magyarul.³⁷

Ezek a rendelkezések egyrészt azt az elvárást tükrözik, hogy a város főbb vezetői a kisebbség nyelvét is beszéljék; másrészt kimondatlanul is azt feltételezik, hogy a kisebbség megtisztelve érezte magát ezzel a szimbolikus gesztussal, és támogatta a város mindenkorai vezetését.

Az igazságszolgáltatás ismét csak nyilvánvalóan egy minden érintett számára érthető nyelven zajlott, de a források erre sem térnek ki. Arra viszont találunk példákat, hogy a helyi rendeletek vagy számadások jogi szakkifejezéseket az adott forrás nyelvétől eltérő válto-

³⁴ Kiss András: Kolozsvár város önkormányzati fejlődése az 1458-as „unióig” és kiteljesedése az 1568-as királyi ítélettel. *Erdélyi Múzeum*, 59. évf. (1997) 289–297.; Lupescu Makó, Mária: Der Ausgleich von Klausenburg 1458. In: Burger, Ulrich – Gräf, Rudolf (Hg.): *Klausenburg. Wege einer Stadt und ihrer Menschen in Europa*. Cluj-Napoca, 2007. 39–50.

³⁵ Jakab Elek (kiad.): *Oklevéltár Kolozsvár története I. kötetéhez*. Buda, 1870. 280–285., itt: 282.: „...ibidem ordinatim consedere debeant, ita ut semper inter duos Hungaros Alemannus medium locum teneat [...] Quibus ita consedentibus notarius civitatis nomina Centum Hominibus ordinatim pronunciat, incipiendo a pocioribus, quorum singulus suo lingwagio respondebit ‘assum’...”

³⁶ Mollay, Karl (Hg.): *Das Ofner Stadtrecht: Eine deutschsprachige Rechtssammlung des 15. Jahrhunderts aus Ungarn*. Budapest, 1959. A német felmenőkről: c. 32. Magyar fordítása: Blazovich László – Schmidt József: *Buda város jogkönyve*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 17). Szeged, 2001. 320–322. A méltóságviselők neveiről fennmaradt források azonban azt mutatják, hogy ezt a kikötést nem feltétlenül tartották be.

³⁷ *Ofner Stadtrecht*, c. 59: „Der Richterr sol also sprechen des ersten in deütscher zung vnd darnach in vngerischerr Zung”; c. 60: „Dy Ratscherren sullen also sprechen, der erste in deütscherr zungen, darnach in Vngerischer”; c. 61: „Der statschreiber spricht von erst in deütsch, darnach in Vngerisch.”

zatban is kifejeztek, amikor például dokumentumfajtról³⁸ vagy a bírósági eljárásban szereplő személyekről³⁹ volt szó. Városi ügyeket illetően egyes népnyelvi kifejezések az országos jogalkotáshoz is bekerültek.⁴⁰ A törvények nyelve általában a latin volt, még a tárnoki jogot összefoglaló gyűjtemény (*Codex Tavernicalis*) esetében is, amely a hét szabad királyi város közös jogkönyve volt fellebbviteli ügyekben. Ez a tény ezért érdemel említést, mert a *Codex* összeállítása idején, a 15. század közepén minden ebbe a körbe tartozó városban feltehetően német volt a lakosság többsége, és a forrásául szolgáló legfontosabb szöveg, a fentebb már röviden említett Budai Jogkönyv is németül íródott. Más helyi statútumokat és céhszabályzatokat is gyakran németül fogalmaztak meg. A városi jegyzők birtokában több német nyelvű jogi kódex volt, mint például a *Sachsenspiegel* vagy a magdeburgi jog példányai.⁴¹ Figyelembe véve, hogy szlovákok is ültek a városi tanácsban, teljesen érthető, hogy Zsolnán a magdeburgi jog cseh fordítása is megtalálható volt egy olyan kéziratban, amelyben szlovák kutatók szerint több kifejezést a szlovák nyelv fejlődése irányába mutató dialektusban fordítottak le. Ez arra utal, hogy a szöveget helyben állíthatták össze, és hogy a bírósági gyakorlatban a helyi nyelv használata egyre nagyobb szerepet kapott.⁴²

Külső kapcsolatok

A városok szűkebb és tágabb környezetével való kapcsolattartás igénye tovább növelte a nyelvi sokszínűséget. A városoknak olyan jegyzőket és írnokokat kellett alkalmazniuk, akik a szomszédos területek írásbeliségének nyelvén is kommunikálni tudtak. Ez a felsőmagyarországi városok esetében a cseh és lengyel nyelvet jelentette, a dél-erdélyi Brassóban és Szebenben a glagolita írással írott óslávot, amely a szomszédos Moldvával és Havasalfölddel folytatott levelezésben játszott fontos szerepet.⁴³ Az, hogy éppen melyik nyelvet használták, sokban függött a fejedelmi udvarokban foglalkoztatott írnokok pillanatnyi elérhetőségétől, de a szóban forgó levél vagy oklevél kiállítója és címzettje közötti viszonytól is. A 15. századtól ezt a jelenséget országos viszonylatban is vizsgálhatjuk, az uralkodó és

³⁸ Az *Ofner Stadtrecht*, c. 203. azt a rendelkezést, hogy idegenek tanúvallomása a budai polgárokkal szemben érvénytelen, így foglalja meg: „*Fremde gezeugnuß mit priefen ader mit leuthen schol nicht ap genomen werden wider sij. So aber ir eyner an gesprochen werd, Alle priefff, dij man nennet zu Latein Inquisitor, das ist zu Teutsch eyn irfoerscher, In Vngerischer sprach Tudoman schol кейне craft wider sij nit haben zu keynen zeiten.*”

³⁹ Eperjes város számadáskönyveiben például (lásd alább, 48. jz.) többek között a következő jogi terminusok fordulnak elő magyarul: *solgabyro*, *utwarbiro*, *tudeman*, *potwarey* (patvarság = per).

⁴⁰ Zsigmond király 1405. április 15-én kelt városi törvényeiben a mértékegységek egységesítésével foglalkozó I. fejezetben a következőket olvashatjuk: „*demptis tantummodo mensuris decimarum et montium tributis vulgo heguam, in teutonico pergreh*”; a XV. fejezetben: „*currus in quibus balle et pondera deferuntur magni onerati, in vulgo masa dicti*”, Dőry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai, Vera: *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Budapest, 1976. 192., 204.

⁴¹ Vö.: Blazovich László: *A szász tükör és a Szepesség joga*. In: Blazovich László – Schmidt József (kiad.): Eike von Repgow: *A Szász tükör*. Szeged, 2005. 43–70.

⁴² A legújabb kritikai kiadás: Kuchar, Rudolf (vyd.): *Žilinská právna kniha, magdeburské právo*. Bratislava, 1993. Nyelvészeti szempontból lásd: Sopko, J., Kotulič, I. és Kuchar, R. tanulmányait a Richard Marsina által szerkesztett *Národnostný vývoj* című kötetben, 41–82. Forrásértékéről: Bada, Michal: *A zsolnai városkönyv*. In: Csukovits Enikő – Lengyel Tünde (szerk.): *Bártfától Pozsonyig: Városok a 13–17. században*. Budapest, 2005. 187–197.

⁴³ Vö. például: Panaitescu, P. P. (ed.): *Documente slavo-române din Sibiu (1470–1653)*. București, 1938.; G. Tocilescu (ed.): *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346–1603*. București, 1931.

a városok közti levelezésben. Ha a király olyasmint akart elérni, aminek teljesítése a városok jóindulatától függött, például a rendkívüli adók fizetését vagy valamely katonai vállalkozásban való részvételt, legtöbbször német nyelven írt, míg parancsok vagy a királyi kegy, illetve nemtetszés kinyilvánításakor latin nyelvű (ok)levelet küldött.

A városvezetés olykor különleges intézkedésekre kényszerült, ha valamelyik főtisztviselés viselője nem volt a szükséges nyelvtudás birtokában. Ez történt például Sopronban, ahol a jegyzői tisztelet 1419 és 1450 között a kitűnő képzettséggel rendelkező bécsi származású Konrad Ernst töltötte be, aki az évente változó polgármesterek mellett a város diplomáciai kapcsolatainak fő irányítója volt. Mivel azonban sohasem tanult meg igazán jól magyarul, a város magyar aljegyzőt alkalmazott mellette, többek között Sörös Tamást, aki utazásai idején tolmácsként is segítette Konrad Ernst munkáját.⁴⁴

Az ilyen és hasonló rugalmas megoldások ellenére voltak olyan esetek, amikor a nyelvi különbségeket nem sikerült áthidalni. Ez történt például a pozsonyi követek részvételekor az 1446-os pesti országgyűlésen. A városi tanácsnak június 6-án írott (német nyelvű) beszámolójukban a többi várossal és néhány arisztokráciával folytatott komoly és alapos tárgyalásaikról számolnak be, majd idézik az országgyűlés határozatait (latinul), amire a városok megtagadták az eskütételt; végül valamelyikük hozzátette: „a többi magyarul van, erről nem tudok beszámolni Bölcsességteknek” – azaz a városi tanácsnak.⁴⁵ Ez a megjegyzés arra is utalhat, hogy a városok kevésbé lelkes országgyűlési részvétele⁴⁶ nemcsak a magas költségekkel, hanem a kommunikációs nehézségek miatt megcsappant érdeklődéssel is magyarázható.

Kereskedelem és elszámolások

Az üzleti összeköttetések területén a tárgyaló felek nem engedhették meg, hogy sikertelenek legyenek a kommunikációban: itt a büszkeség és presztízs helyett a gyakorlati megfontolások kerekedtek felül. Ezek a szempontok mindenekelőtt a szóbeli érintkezésben érvényesülhettek; halvány visszfényük azonban a könyvelésben, a számadások vezetésében is tükröződött. A napi ügymenet rövid távú céljaira készült iratok ugyanis többet megőriztek a mindennapi nyelvhasználat sokszínűségéből, mint a hivatalos dokumentumok. A már említett Eperjes városa esetében például, amelynek lakossága németekből, magyarokból és szlovákokból állt, a könnyebb érthetőség kedvéért gyakran német kifejezések keveredtek az egyébként latin nyelvű szövegbe.⁴⁷

„Item pro laminibus wlgo blech... [fémlemezekért]

Item pro ferro ad ducillos wlgo czappin... [csapokért]

Item pro sagittis ignium wlgo fewerpfeyl... [tűzes nyilakért]

Item pro una sporta wlgo flechte... [egy vesszőkosárért]

Item pro una liga equo wlgo gurt pro sella ... [egy nyereghez való szíjért]...⁴⁸

⁴⁴ Mollay: *Többnyelvűség a középkori Sopronban*, 332.

⁴⁵ Teleki József (kiad.): *A Hunyadiak kora Magyarországon*. X. kötet. Pest, 1853. 185.: „Der ander ist ungrisch den chan ich euer weishait nit zuschreiben.”

⁴⁶ Kubinyi András: *A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra*. In: Turbuly Éva (szerk.): *A város térben és időben: Sopron kapcsolatrendszerének változásai*. Sopron, 2002. 29–53.

⁴⁷ Iványi Béla: *A középkori Eperjes magyarsága*. Szegedi Füzetek, I. (1934) 85–97., 169–175., 263–274.; Iványi: *Das Deutschtum der Stadt Eperies*, 361–402.

⁴⁸ Iványi Béla: *Eperjes szabad királyi város levéltára*. Archivum liberae regiae civitatis Eperjes. Szeged, 1931. 127., 190. (Számadáskönyvek, 210a és 349. sz., passim).

A latin és német nyelv „szervesebben” egybeillesztett keverékével találkozhatunk például a korai soproni telekkönyv egyes bejegyzéseiben, ahol egyazon mondaton belül is többször váltott az egyes nyelvek között a jegyző: „*Jorg Engelmar inquilinus in Sopronio vendidit I saffrangarten in der Aiczeil in suburbio zenachst ausserhalb des Kuncz Schidan hausung vmb XV 1/2 tal. den. honorabili viro Domino Johanni plebano Sancti Michaelis in eadem Sopronio ledig vnd frey. Sigel Eylinsgrab et ego.*”⁴⁹

Az eperjesi számadásokban még arra is van példa, hogy egyazon tételen belül három nyelv keveredett: „*Item dem Solgabyro den. XVI; Item dem Solgabiro zcu uortrinckenn den. IIII; Item dem Solgabiro pro calciis den. XV; Item Solgabironac pro expensis den. LV; Item dem Solgabiro vor eyn bryff den. XXIII; Item vor steffelen dem vtwarbiro den. LII; Item vor eyn Bryff off Kapy Janus tudoman den. 100; Item dem Solgabiro vor eyn bryff tudeman den. XII; Item auf dy stat gegangen auff potwarey fl. 1/2.*”⁵⁰

A szöveg további érdekessége, hogy míg a magyar szavakat általában a német nyelv szabályai szerint németül ragozza (*dem Solgabiro, dem vtwarbiro*), egyes helyeken a magyar, toldalékokkal történő ragozás (*solgabironac*) is megfigyelhető. Ez azt mutatja, hogy a jegyző a magyar nyelvben is járatos volt, és nem feltétlenül követte a német nyelv szabályait, amikor egy magyar kifejezést írt le. A 15. századi városi számadáskönyvek további nyelvi elemzése nemcsak a példák számát gyarapítaná, hanem az egyes nyelvek váltogatásának szabályszerűségeit is segítené meghatározni ebben a szövegfajtában.

A középkori magyar városi környezetből egyedülálló módon fennmaradt magán-számadáskönyv, Paul Moritz soproni kalmár 1520 és 1529 között vezetett üzleti feljegyzéseinek könyve szintén két nyelv együttes használatának példáját adja.⁵¹ Alapnyelve a német, de jónéhány latin szó és kifejezés is megtalálható benne, gyakran egyazon mondaton belül. A latin betoldások elemzése kimutatta, hogy ezen szövegrészek nyelvi megoldásaiban komoly szintaktikai és szemantikai korlátok nyilvánultak meg. A formulás részekben, például a dátum mellett (amelyet a helyi közigazgatás írásbeliségében is általában latinul fejeztek ki) általában a kereskedelmi tevékenységgel kapcsolatos igék, valamint bizonyos áruféleségek nevei fordulnak elő latinul. A szintaktikai korlátozottság azonban ezeknél a kifejezéseknél is megfigyelhető, ami azt jelenti, hogy a leggyakoribb formákon kívül az adott szó minden más alakja helyett annak német megfelelőjét használta a szöveg lejegyzője. Például a latin igék egyes szám első személyű, többes számú vagy kötőmódú alakjai szinte sohasem fordulnak elő, holott ugyanazon igék egyes szám harmadik személyű alakjai igen gyakran megtalálhatók (például *tenetur, dedit*).⁵² Ezek a megállapítások teljes mértékben össze-

⁴⁹ Házi Jenő (kiad.): *Sopron szabad királyi város története*. II. rész 6. kötet. Sopron, 1943. 204. A szöveget Hans Ziegler városi jegyző írta.

⁵⁰ Iványi: *Eperjes, Számadáskönyvek*, 210. a és 349. sz. Fejérpataky László: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Budapest, 1885. számos példát kínál a német/latin nyelvváltásra az egyes szövegeken belül. A kiadatlan levéltári anyag célzott átvizsgálásával a hasonló példák száma bizonyára gyarapodna.

⁵¹ Mollay Károly (kiad.): *Moritz Pál kalmár üzleti könyve 1520–1529 / Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz, 1520–1529*. Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe B, Bd. 1. Sopron, 1994. A kötet bevezetője részletesen ismerteti Moritz Pál életútját és a városi közigazgatásban játszott szerepét.

⁵² Németh, János: *Lateinische Relikte und Graphemverwendung im Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz: Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in Ungarn*. Neuphilologische Mitteilungen (Helsinki), 104. (2003) 437–454.

csengenek a középkori Európa más vidékeiről származó számadáskönyvek elemzésével, ahol a „makaróni” mondatok szinte a műfaj meghatározó jellegzetességei közé tartoznak.⁵³

Lelkipásztorlás és prédikálás

A közigazgatás és a kereskedelem reprezentációs és pragmatikus szempontjain messze túlélve az egyházi életben figyelhető meg leginkább a tudatos nyelvválasztás. Azzal a kettős törekvéssel, hogy a latint megőrizte a liturgia nyelveként, miközben a prédikálásban a népnyelvek használatára buzdított,⁵⁴ az egyház a különböző nyelvek párhuzamos használatának legfőbb előmozdítójává vált. Ezt a gyakorlatot már a 813-ban tartott tours-i zsinat megalapozta, jóval Magyarország kereszténnyé válása előtt. Mire a városfejlődés a 13. században látványos lendületet vett, a népnyelvű prédikálás már az egész országban bevett szokássá vált. A hívek gyónásának meghallgatásához szintén szükség volt a helyi nyelv(ek) ismeretére. Ezért a megfelelő lelkészek kiválasztása volt az a terület, ahol a nyelvhasználattal kapcsolatos problémák talán a leghangsúlyosabban jelentkeztek, különösen a szóbeli gyakorlatban. Az írásos forrásanyagban azonban, a fent tárgyalt területekhez hasonlóan, csak jóval később és jóval korlátozottabb formában tükröződött mindez. A városi élet első évszázadaiban a szóbeli megállapodások, valamint a helyi közösségek joga saját nyelvük egyházi használatára és plébánosuk megválasztására elegendő volt a megfelelő nyelvtudással rendelkező klerikusok meghívására az adott településre. A szabad plébánosválasztás joga éppen a betelepülők nagy száma miatt ugyanis sokkal inkább elterjedt volt a magyarországi városokban, mint Nyugat-Európában.⁵⁵

A népnyelvű prédikálással kapcsolatos legkorábbi ismert konfliktus 1390-ben Budán követhető nyomon. A forrásokból úgy tűnik, hogy a fő probléma nem is önmagában a nyelvhasználat volt, hanem a magyarok Szt. Mária Magdolna plébániatemplomának jogállása. A Várhegy legfontosabb plébániáját, a királyi alapítású Boldogasszony templomot ugyanis a 14. században a város többségi német lakossága használta, míg ezzel párhuzamosan a magyar lakosság a város északi részén a Mária Magdolna templomot tartotta kézben, amely felett mint alapító a kegyúri jogokat gyakorolta. Ennek a templomnak a függetlenségét és plébániai jogát azonban a Boldogasszony templom plébánosa ismételten kétségbe vonta, azt állítva, hogy a Mária Magdolna templom csak filiális kápolna az ő plébániája ellenőrzése alatt. A Szentszékhez benyújtott vádiratában azonban érvelését a nyelv kérdésére alapozta, mint olyan indokra, amit egy egyházi bíróság várhatóan figyelembe vesz. Az állí-

⁵³ Wright, Laura: *Bills, Accounts, Inventories: Everyday Trilingual Activities in the Business World of Later Medieval England*. In: Trotter, D. A. (ed.): *Multilingualism in Later Medieval Britain*. Cambridge, 2000. 149–156.; Wright, Laura C.: *The Records of Hanseatic Merchants: Ignorant, Sleepy or Degenerate?* In: *Multilingua* 16/4. Ed. Jahr, E. H. – Wright, L. C. Berlin, 1997. 337–349. Az egyetlen lényeges különbség az angol anyagban megfigyelt tendenciákkal szemben az, hogy mivel sem a német, sem a magyar nyelv nem áll etimológikus kapcsolatban a latinnal, nem volt lehetséges a latin és a népnyelvek összeolvadása közös rövidítések révén, amelyek mindkét nyelvre vonatkoztatva feloldhatók lettek volna.

⁵⁴ „Predigt” címszó, in: *Lexikon des Mittelalters*. Vol. 7, CD-ROM kiadás, Stuttgart, 2000. 171–183. Az angliai példák arra utalnak, hogy a prédikációkat és más vallásos prózai szövegeket a latinból és valamely népnyelvből álló keveréknyelven jegyezték le. Vö.: Scheindl, Herbert: *Linguistic Aspects of Code-Switching in Medieval English Texts*. In: Trotter, D. A. (ed.): *Multilingualism in Later Medieval Britain*. Cambridge, 2000. 80–88.

⁵⁵ Kubinyi András: *Egyház és város a későközépkori Magyarországon*. In: Sz. Jónás Ilona (szerk.): *Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból*. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Budapest, 1994. 74–87.

totta, hogy a Mária Magdolna templom és a külvárosi Szent Péter mártír templom papjai csak azért szolgáltatathatják ki a szentségeket, mert „a magyarok vagy jövevények és utazók és minden más emberek, akik egy időre a várba jönnek, hogy a dolgaik után nézzenek, nem értik a német nyelvet, amelyet a [Boldogasszony] plébánia hívei általában beszélnek.”⁵⁶ Végül azonban a hihetőnek hangzó érv ellenére a szentszéki bíróság nyilván felismerte, hogy a vita nem elsősorban a népnyelvi istentisztelet, hanem egy közösség által alapított egyházi intézmény autonómiája körül zajlott. Így az alperes nyerte meg a pert, a Mária Magdolna templom plébániai jogát kodifikálták, és megállapították a két plébánia határát.⁵⁷

Egy másik, az egyházi nyelvhasználatra vonatkozó vita színhelye Kolozsvár volt, amelyet fentebb, a városi vezetők megválasztásának Budán meghonosított paritásos rendszerének bemutatásakor már tárgyaltunk. A szász és magyar közösségek együttélésének kényes egyensúlyát mutatja, hogy 1568-ban a reformáció helyi győzelme után nem sokkal perre került sor a plébánosok választásával kapcsolatban. Ebben a szászok azt hangsúlyozták, hogy habár a „pápista vallás” idején a magyarok is használták a város plébániatemplomát misékre, keresztelőkre, esküvőkre és temetésekre, de „prédikálni sosem prédikáltak magyarul abban a templomban, és sohasem volt magyar plébános Kolozsvár városában”⁵⁸ – ami csak annyiban volt igaz, hogy a magyarok plébániatemploma, a Szt. Péter és Pál templom a külvárosban helyezkedett el.⁵⁹

A legtöbb más esetben egy külön káplán kinevezése nem sértett semmilyen plébániai jogot, és ezért minden fenntartás nélkül elfogadta azt a plébános. Az etnikailag kevert egyházközösségekben éppen a plébános feladata volt, hogy olyan káplánokról gondoskodjon, akik a hívek által beszélt nyelveken értettek.⁶⁰ A koldulórendi kolostorok perjelei hasonlóképpen olyan hitszónokokat választottak ki, akik az összes, a kolostor környezetében élő nyelvi közösséget meg tudták szolgálni. Az alapvetően német nyelvű segesvári és szebeni domonkos kolostorokban például legalább egy-egy magyar prédikátor is működött az 1520-as években.⁶¹ Sok helyen egy népcsoport papjának említése jelenti az első adatot az adott településen létező, többé-kevésbé szervezett etnikai közösségről. A 15. század második felétől még olyan kisebb településeken is megtalálhatók voltak „nemzetiségi” kápolnák, mint a felvidéki Kísszeben, ahol 1481-ben „*erectum est Sclavorum templum*”.⁶² A nagyobb váro-

⁵⁶ A szöveg IX. Bonifác pápának a bécsi Schottenstift apátjához írott leveleként maradt fenn. Az apát feladata volt az ügy kivizsgálása. Kiadása: *Monumenta diplomatica civitatis Budapest.* Vol. III/1. Ed. Kumorovitz, L. Bernardus. Budapest, 1987. 52–53.: „*Ungaris seu advenis et peregrinis ac aliis hominibus ad dictum castrum pro suis negotiis ibidem expediendis pro tempore confluentibus, qui ydioma Theutonicum, quod parochiani predicti communiter loquuntur, non intelligunt.*”

⁵⁷ Végh András: *A budai plébániák határjárásainak helyrajzi elemzése.* In: Kovács Gyöngyi (szerk.): *Quasi liber et scriptura: Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára.* Budapest, 2004. 641–654.

⁵⁸ Jakab Elek (kiad.): *Oklevéltár Kolozsvár története 2. és 3. kötetéhez.* Budapest, 1888. 80–88., itt: 81.: „*numquam in eodem templo lingua Hungarica concionatum fuisset, neque plebanus unquam Hungarus in eadem civitate Coloswar extitisset...*”

⁵⁹ Benkő Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban.* Kolozsvár, 2004.

⁶⁰ Így például András eperjesi plébánosnak 1454-ben előírták, hogy „*debeat et teneatur servare duos predicatores, qui verbum Dei populo predicent, unum teutonicorum, alium vero Hungarorum.*” Eperjes Város Levéltára, 278. A forrás nem árulja el, hogy a plébános maga melyik népcsoporthoz tartozott.

⁶¹ F. Romhányi Beatrix: *Egy régi-új forrás az erdélyi domonkosok történetéhez.* *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 2004. 235–247., különösen 239.

⁶² Uličný, Ferdinand: *K výskumu národnostnej štruktúry stredovekých miest na Slovensku.* In: Marsina (ed.): *Národnostný vývoj*, 153–162., Kísszebenre: uo. 159., további példakkal.

sokban, mint például Pozsonyban, Kassán és Eperjesen a németeknek, magyaroknak és szlovákoknak külön-külön papjuk volt; más városokban, többek között Besztercebányán, Lőcsén és Nagyszombatban csak a németeket és szlovákokat említik a források. A népnyelvi szolgálat jelentősége a reformáció idején tovább növekedett.⁶³

Az egyházi nyelvhasználat kérdését nem választhatjuk el a tanításban játszott szerepétől, ami a középkor nagy részében az egyház monopóliuma volt, és ezért főleg latinul zajlott. Sok iskolai rendszabály intézkedik arról egész Európában, hogy a diákoknak még a tanórákon kívül is latinul kellett társalogniuk, és a magyarországi iskolák sem jelentettek kivételt ez alól. Mindemellett a plébániai és káptalani iskolákban tanuló leendő klerikusoknak fel kellett készülniük a népnyelven történő prédikálás feladatára is. Aligha lehet véletlen, hogy az első fennmaradt egybefüggő magyar nyelvű szöveg egy temetésre készített minta-prédikáció.⁶⁴ A szükséges nyelvtudást nagyrészt szóbeli gyakorlással lehetett megszerezni, de a 15. századtól egyre növekedett a prédikációs kézikönyvekben vagy mintapredikációs gyűjteményekben található népnyelvi marginális glosszák száma is. Ezek az emlékeztetőnek szánt szövegek tehát kezdtek megjelenni az oktatás folyamatában.⁶⁵ A népnyelvek különösen az alapfokú oktatásban játszottak szerepet, ahol közvetítő nyelvként működtek a latintanulásban. Jó példa erre a fejlődésre az első, magyar szöveget is tartalmazó nyomtatott iskoláskönyv, az Augsburgban működött Sebald Heyden *Puerilium colloquiorum formulae* című munkájának 1527-ban Krakóban nyomtatott négy nyelvű (latin, német, lengyel és magyar) kiadása, amely kifejezetten plébániai és városi iskolák használatára készült.⁶⁶ A nyelvek tudatos megválasztása széles piacot biztosított a könyvecske számára az akkori lengyel fővárosban és környékén.

A középkori városi nyelvhasználat a szociolingvisztikai kutatás tükrében

A modern szociolingvisztika sokrétű rendszert fejlesztett ki két vagy több nyelv párhuzamos használatának kutatására egyéni és közösségi szinten egyaránt. A legtöbb megfigyelésre és adatgyűjtésre természetesen beszélt nyelvi környezetben, jelenkori beszélők bevonásával került sor. Ily módon olyan mélységig vizsgálhatók a nyelvi készségek és a nyelvhasználat motivációi, ami történeti anyagon sohasem valósítható meg. Mégis a fent említett példák arra ösztönöznek, hogy megpróbáljuk a modern nyelvészeti kutatás egyes kategóriáit is alkalmazni az elemzés során. Ez kölcsönös előnyökkel járhat. Egyrészt a szociolingvisztikai vizsgálatok új történeti távlatot kaphatnak a történeti példák segítségével, és kimutathatják, hogy a különböző nyelvekben hosszú távon milyen jellegzetességek fejlődtek ki a nekik tulajdonított szerepek révén. Másrészt a városok társadalmi és etnikai fejlődésének történeti kutatása új dimenziót kaphat a fejlődést kísérő kommunikációs, gondolkodási és

⁶³ Marsina: *Národnostný vývoj*, 154–161.

⁶⁴ Madas: *La naissance*, 315.; Madas Edit: *Halotti Beszéd és Könyörgés*. In: „Látjátok feleim...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Kiállítási katalógus. Szerk. Madas Edit. Budapest, 2009. 222–223., további irodalommal.

⁶⁵ Lásd a *Régi Magyar Glosszáriumban* felsorolt példákat, például Laskai-glosszák (Laskai Osvát), Temesvári-glosszák (Temesvári Pelbárt), 41., 46. A népnyelvi glosszák oktatásban betöltött szerepéről lásd: Németh András: *Közép-európai verses tízparancsolat egy 15. századi esztergomi iskoláskönyvben*. Magyar Könyvszemle, 123. évf. (2007) 1–21.

⁶⁶ Az iskoláskönyv igen népszerű volt a maga korában, többször is újranyomták, ennek ellenére csak egyetlen példányban maradt fenn, a Gdański Városi Könyvtárban, 1527-ből (CB 5775), facsimile kiadása: *A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány*. Szerk. Melich János. Budapest, 1912. 1–76.

viselkedési folyamatok komplex vizsgálatával. A magyarországi kutatásban ezt a megközelítést eddig nyelvi esettanulmányok formájában, lokális példákon alkalmazták.⁶⁷

A két- vagy többnyelvűség (*bilingvizmus, multilingvizmus*) a legáltalánosabb kategória két vagy több nyelv párhuzamos használatára, amelyek mindegyike egyúttal a beszélők közössége egyes tagjainak anyanyelve is volt.⁶⁸ Ez a különböző etnikai csoportok együttélése során természetes módon kialakuló nyelvhasználati mód volt a leginkább elterjedt a késő középkori magyarországi városokban, és a fent idézett példák többségében is ennek működése érhető tetten. A rendelkezésünkre álló források nem teszik lehetővé, hogy a modern nyelvészeti kutatásban a többnyelvűség fokozataira kifejlesztett finom kategorizálást következetesen alkalmazzuk, de bizonyos megkülönböztetésekre módot adnak.

Az első kérdés az, hogy aktív vagy passzív többnyelvűségről beszélhetünk-e. A források erre vonatkozó adatai némileg félrevezetők lehetnek, hiszen inkább az írott, semmint a szóbeli nyelvhasználatról tájékoztatnak. A legtöbb adat mégis arra mutat, hogy mindkét (illetve az összes) nyelvet aktívan használták egy-egy többnyelvű közösség tagjai, bár nem minden élethelyzetben azonos mértékben. A számok, áruféleségek, tisztségnevek és más igazgatással kapcsolatos kifejezések gyakori előfordulása a szójegyzékekben arra utal, hogy használói elsősorban a mindennapi életben szükséges kifejezések aktív használatát igyekeztek elsajátítani. Ugyanakkor az egyház népnyelvi prédikációkkal és gyónással kapcsolatos állásfoglalásai arra utalnak, hogy a lelki élet emelkedettebb szférájában kívánatosabb volt mindenkit a maga nyelvén megszólítani, mint egy közvetítő nyelven keresztül. Az egyes nyelvek ismeretének szintjét annál is inkább fontos megállapítani, mert „a beszélő nyelvismeretének szintje bizonyos mértékig meghatározza azokat a célokat, amelyekre a nyelvet használhatja; és viszont, azok az élethelyzetek, amelyekben egy személynek lehetősége van az adott nyelvet használni, befolyásolni fogja az adott nyelvben elért kompetenciáját.”⁶⁹ Ezért minden további elemzéshez nemcsak a nyelvválasztást, hanem a választott nyelvek minőségi jellemzőit is figyelembe kell venni, amennyire a források engedik.

További kérdés lehet, hogy a két- vagy többnyelvűség spontán vagy oktatás révén fejlődött-e ki. Mindkettőre találunk példát a forrásokban, de úgy tűnik, hogy a nyelvek spontán elsajátítása volt a gyakoribb. Ahol a helyi környezetre nem volt jellemző a többnyelvűség, a fiatalok elutaztak, vagy a családjuk elküldte őket nyelvet tanulni, mint például a szebeni polgármester lányát, akiről fentebb már említést tettünk. Hasonlóképpen azok a diákok, akik a bécsi vagy krakkói egyetemre mentek tanulni, valószínűleg a kötelező latin mellett a német, illetve a lengyel nyelvet is elsajátították. Ezeket a kérdéseket érdemes lenne további, célzottan gyűjtött forrásanyag alapján alaposabban megvizsgálni. Ki kell térnünk a társasági kétnyelvűség (*societal bilingualism*) kérdésére is, amely a nyelvválasztást társadalmi helyzet és szituáció függvényében határozza meg, mint például a diplomáciai kapcsolatok esetében.⁷⁰ Mielőtt az ilyesfajta választások következményét tárgyalnánk, a kétnyelvűség egy speciális válfajáról is szót kell ejtenünk.

⁶⁷ A legfontosabb kivétel Mollay Károly (1913–1997) nyelvész professzor munkássága, akinek fő kutatási területe a magyar–német nyelvi érintkezések vizsgálata volt; vö. két fentebb már idézett művét: *Német–magyar nyelvi érintkezések* című kötetét és a *Többnyelvűség a középkori Sopronban* című cikksorozatot.

⁶⁸ Romaine, Suzanne: *Bilingualism*. Language in Society, 13. Oxford, 1989., különösen 1–75. A téma legfontosabb magyar nyelvű szakirodalma: Warhaugh, Ronald: *Szociolingvisztika*. Budapest, 2005.

⁶⁹ Romaine: *Bilingualism*, 11.

⁷⁰ A nyelvválasztás szituációtól függő variációja több figyelmet érdemelne. Célszerű lenne módszeresen összegyűjteni, hogy a különböző beszélők vagy írók milyen nyelvet használtak különböző be-

A *kettősnyelvűség* (*diglossia*) szűkebb fogalom, amely egy nyelv két különböző regiszterének vagy két nyelvnek a párhuzamos használatát jelenti. A nyelvválasztásnál nem a használók nemzetisége, hanem a társadalmi érintkezés jellege a meghatározó szempont. A nyelvhasználatban az otthon tanult anyanyelv (vagy dialektus) – az „alacsony” regiszter – és egy erre ráakadó, általában gyermekkor után intézményes tanulás keretében elsajátított másik nyelv (vagy standard nyelvváltozat) – a „magas” regiszter – dichotómiája figyelhető meg.⁷¹

A középkorban a nyugati kereszténység esetében a latin volt az általános „magas” regiszter. Vezető szerepe a diplomáciában, közigazgatásban, egyházi életben és oktatásban vitán felül állt. Ez nem azt jelenti, hogy szóbeli érintkezésben ne használták volna, például a diplomáciai találkozókon vagy zsinatokon, vagy az oktatás felsőbb szintjein. A diglossziára jellemző mondatok közötti, illetve mondaton belüli kódváltás azonban, különösen a gyakorlati használatra készült szövegekben, nem felel meg teljes mértékben a hagyományos definícióknak.⁷² Figyelemre méltó továbbá, hogy azokban a szituációkban, amikor a latinra mint beszélt nyelvre utaló hivatkozások száma növekszik, gyengül annak „magas” regiszterre utaló jellege. Voltak olyan helyzetek, amikor nem a társadalmi szituáció miatt, hanem pusztán gyakorlati szükségéből fordult át a társalgás egy manapság „holtnak” tekintett nyelvre.⁷³ Ilyen helyzetekben a latin közvetítő szerepet játszott. Mégis az a tény, hogy elsajátításához oktatásra volt szükség, lehetetlenné tette, hogy a latint minden kommunikációs helyzetben használni lehessen. A latin nyelv elszigetelt, formulás és egyre inkább megmerevedő használata oda vezetett, hogy a nyelv egyre távolabb került a mindennapi élettől és a klasszikus kifejezésmódtól egyaránt.⁷⁴ A latin közvetítő nyelvként való használatának korlátai arra kényszerítették az együtt élő etnikai csoportokat, hogy egymás nyelvét is megtanulják, ami ismét csak a többnyelvűség különböző válfajaihoz vezetett.

Egy jóval marginálisabb népcsoport, a zsidók számára a „magas” regiszter a héber volt, amelynek vallási kötődését erősítették a hozzá kapcsolódó saját írásjelek. Ugyanakkor ezeket az írásjeleket nemcsak a héber, hanem más nyelvek, például a német feljegyzésére is használták. Ez a jelenség az egész kelet-közép-európai régióban megfigyelhető, és hozzájárult a német nyelv egy különleges válfajának, a jiddisnek a kialakulásához. Megfigyelhető például a magyar városi írásbeliségben is, hogy a zsidók ügyében kiadott oklevelekhez vagy üzleti iratokhoz egy héber betűkkel írott, de alapjában véve német nyelvű záradékot illesz-

szédpartnerekkel szemben. Egy modern anyaggal dolgozó, de történeti szempontból is gondolatébresztő munka: Gal, Susan: *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. New York, 1979. Az egyik, a jelen tanulmány szempontjából is érdekes megállapítása, hogy a vizsgált magyar/német kétnyelvű, korábban magyar faluban a megkérdezett 32 személyből 31-en a magyar nyelvet használták, amikor Istennel kommunikáltak.

⁷¹ Hudson, Alan Hudson: *Outline of a theory of diglossia*. In: Focus on Diglossia. Ed. Fishman, Joshua A. International Journal of the Sociology of Language, Special Issue No. 157. Berlin – New York, 2002. 1–43., bővséges bibliográfiával: 43–48.

⁷² A kódváltásról lásd: Romaine, *Bilingualism*, 110–164. A modern szociolingvisztikai kutatás szerint a kódváltás általában „elismert gyakorlat, amit a beszélők büszkén használnak”. Vö.: Thomason, Sarah G.: *Language Contact*. Washington, 2001. 54. Történeti összefüggésben lásd: Scheindl: *Linguistic Aspects of Code-Switching*, 77–92.

⁷³ Tóth: *A latin mint beszélt nyelv*, 344–351. A latin 1500 utáni használatának egész Európára kiterjedő áttekintése: Burke, Peter: *‘Heu domine, adsunt Turcae’: A Sketch for a Social History of Post-Medieval Latin*. In: Burke, Peter: *The Art of Conversation*. Cambridge, 1993. 23–50.

⁷⁴ Hudson: *Outline of a theory of diglossia*, 20–22. is hoz példákat a magas regiszterhez tartozó nyelv megmerevedett használatára.

tettek, amely összefoglalta az adott dokumentum tartalmát. Emellett a középkori magyarországi zsidó közösségek kifejlett héber írásbeliséggel rendelkeztek, és nagy számú héber kézirat volt a birtokukban.⁷⁵ A két „magas” regiszterbeli nyelv közötti viszony is figyelemre méltó: a latint a zsidók fenntartás nélkül elfogadták és használták a külkapcsolataikban. Több ilyen tartalmú oklevelük a legegánsabb humanista stílusban íródott.⁷⁶ Mindeközben a héber nyelvet jóformán kizárólag a zsidó közösség tagjai értékelték, bár írásbeliségük évezredes hagyományai bizonyos tiszteletet vagy legalábbis toleranciát biztosítottak számukra.

A diglossiával kapcsolatos kutatások a két nyelvvel vagy nyelvváltozattal szembeni eltérő értékítéletet hangsúlyozzák. Ez a különbség ugyanígy megfigyelhető két népnyelv használatakor is: a különböző nyelvek között jól érzékelhető *hierarchikus rangsor* alakult ki. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, ez a hierarchia térben és időben is változhatott, az adott kommunikációs szituáció függvényében.⁷⁷ Tekintsük át ismét ebből a szempontból a késő-középkori magyar városokban használt különböző népnyelveket és a használatukban megfigyelhető változásokat.

A *német nyelv* presztízse a 13. és 16. század között folyamatosan nőtt. Bevétté vált a helyi közigazgatásban és igazságszolgáltatásban, de még városi ügyekben sem lett országos szinten elfogadott hivatalos nyelv. Ezt világosan mutatja az a tény, hogy a német nyelvű hivatalos iratok nem léptek túl a helyi rendeletek és céhprivilegiumok szintjén,⁷⁸ míg más kiváltságleveleket és királyi rendeleteket kizárólag latinul adtak ki. A német nyelv a középkor végére megtörte a latin mint oktatási nyelv monopóliumát is, mert a városokban a 16. század első harmadától egyre másra nyitották meg a német tannyelvű városi iskolákat. Ezek azonban alacsonyabb presztízzsel rendelkeztek a latin iskoláknál, csak a manapság „szak-képzésnek” tekinthető területeken voltak versenyképesek. Egyházi körökben a német egyszerűen egyike volt a számos, prédikációra használt népnyelvnek – bár ezt a helyzetet alapjában változtatta meg a reformáció és Luther német bibliafordításának megjelenése, amely fokozatosan a teljes német nyelvterület lakosságának irodalmi normájává vált.

A *magyar nyelvet* a városi lakosság egyre nagyobb része használta beszélt nyelvként a középkor végére. Mindent összevéve valószínűleg többen beszélték a városokban, mint bármelyik más népnyelvet, különösen, ha a mezővárosok lakosságát is figyelembe vesszük. Növekvő jelenlétét tanúsítják a jogi dokumentumokban előforduló szórványos magyar kifejezések és a fent említett szójegyzékek, amelyeket különböző anyanyelvű szerzők állítottak össze. Mindezek ellenére a magyar nyelvet alacsony presztízsiűnek kell tekintenünk a városi környezetben. Ez nem beszélőinek alacsony számával vagy státusával függ össze – a nemesség nagy részének is ez volt az anyanyelve és jóformán egyetlen beszélt nyelve –, hanem azzal, hogy hiányzott az írásbeliség hagyománya. Hosszú ideig a magyar egyáltalán nem jelent meg sem a közigazgatásban, sem a diplomáciában, de még a számadások készí-

⁷⁵ Vö.: Scheiber Sándor: *Héber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákon*. Budapest, 1969.

⁷⁶ A soproni zsidók például kifogástalan humanista latinságú levélben tiltakoztak 1526 szeptemberében a városból történt kiűzésük ellen: Házi Jenő (kiad.): *Sopron szabad királyi város története*, I. rész 7. kötet. Soron, 1929. 282–284.; Szende Katalin: *Habsburg Mária királyné és a nyugat-magyarországi városok*. Soproni Szemle, 60. évf. (2006) 133–145.

⁷⁷ Ugyanezt a jelenséget tárgyalja igen részletesen Angliával kapcsolatban Richter, Michael: *Sprache und Gesellschaft im Mittelalter: Untersuchungen zur mündlichen Kommunikation in England von der Mitte des elften bis zum Beginn des vierzehnten Jahrhunderts*. Stuttgart, 1979.

⁷⁸ Néhány példa: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevelei / Zunftbuch und Privilegien der Fleischer zu Ofen aus dem Mittelalter*. Szerk. Kenyeres István et al. Budapest, 2008.; *Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen (1224–1579)*. Eds. Vlaicu, Monica et al. Sibiu, 2003. és más céhszabályzatok publikációi.

tésében sem. Az egyházi életben azonban semmivel sem állt a német mögött a rangsorban. A magyar papok, prédikátorok kinevezése mindenképpen erősítette a helyi közösségeket, és idővel elvezetett a magyar nyelv elismertségéhez a magánszférán kívül is.⁷⁹

Ugyanezt a szerepet játszották a felvidéki városokban a *szlovák (szláv) nyelvű* prédikátorok is a 15. század második felétől. A szlovák nyelv részleges elismerése a közigazgatásban a cseh nyelv hosszabb múltra visszatekintő írásbeli hagyományaihoz kötődik. A két nyelv a középkorban igen közel állt egymáshoz, habár a szlovák egyre több önálló sajátosságot mutatott a 15. századi forrásokban.⁸⁰ Ugyanerre az időszakra tehető a *horvát nyelv* előretörése is, bár hivatalos használata a városi írásbeliségben inkább a 16. századra keltezhető.⁸¹

A fentebb említett további nyelvek, a *kun, rutén és román* marginálisak voltak a városi nyelvhasználatban, elsősorban azért, mert beszélőik igen korlátozott szerepet játszottak a városi életben. Ha az ilyen nemzetiségű lakosok városi karriert akartak befutni, elkerülhetetlenül meg kellett tanulniuk az egyik főbb városi nyelvet. Kun, rutén és román nyelvű prédikátorokról városi környezetből nem maradtak ránk adatok, bár az egyházi életben ezek a nyelvek is bizonyára szerepet kaptak. A kun nyelv legfontosabb fennmaradt emléke például éppen a *Miatyánk* szövege.⁸²

A „marginálisnak” tekinthető nyelvek közül az egyetlen kivételt az *olasz* jelenti. Beszélőinek kis száma korlátozta elterjedését, de ez nem befolyásolta károsan a nyelv presztízsének alakulását. Éppen ellenkezőleg: az itáliai egyetemeken tanult diákok, az olasz udvari humanisták és befolyásos üzletemberek jelenléte a városban mind az olasz mint kultúrnyelv elismertségét erősítette. Közeli rokonsága a latin nyelvvel elősegítette azt, hogy beszélői a helyi népnyelvek elsajátítása nélkül is megérttessék magukat.

A nyelvek hierarchiájának megfigyelése nemcsak mint elméleti probléma lehet érdekes, hanem segíthet megválaszolni a bevezetőben a nyelvhasználat és etnikumok összefüggéséről feltett kérdést is. Úgy tűnik, minél magasabb presztízsnak örvendett egy nyelv, annál szélesebb volt azoknak a – különböző etnikumokhoz tartozó – városiaknak a köre, akik azt a nyelvet használták. Ez nem feltétlenül a legnagyobb számot jelenti, hanem azt, hogy a magas presztízssű nyelveket olyan kommunikációs szituációkban is alkalmazták, amikor a beszélők egyikének sem volt az anyanyelve. A latint, amely a nyelvek rangsorának elején állt, általában csak a városi társadalom műveltebb felső rétege használta, de azon belül mindenki, etnikai hovatartozástól függetlenül. A német nyelvet szintén széles körben megértették és használták más etnikumok tagjai is a németek lakta városokban. Nem volt viszont érvényes ugyanez a magyar nyelvre, bár találkozunk olyan adatokkal, amelyek szerint más anyanyelvűek is meg akarták tanulni. A többi népnyelv használata még inkább korlátozott volt: szlovácul vagy horvátul megtanulni nem tűnt „kifizetődőnek” a kívülállók számára, a rutén vagy kun nyelvről nem is beszélve.

⁷⁹ Korompay Klára: *A középkori magyar nyelv évszázadai*. In: „Látjátok feleim...”, 33–49.

⁸⁰ Varsik, Branislav (vyd.): *Slovenské listiny a listy z XV. a XVI. storočia*. Bratislava, 1956. A cseh nyelv használatáról a magyar hivatalos írásbeliségben: Macůrek, Jozef: *K otázce české listiny a české kanceláře na dvoře uherském v 2. pol. 15 století*. Historický Časopis, 6. (1958) 560–569. Hálásan köszönöm Antonín Kalousnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a cikkre és lefordította a vonatkozó részeket.

⁸¹ Vö.: Melich János: *Magyar–horvát glosszák*. Nyelvtudományi Közlemények, 28. évf. (1898) 33.

⁸² Mándoky István: *A kun miatyánk*. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, 1973. 117–125.

A nyelvek hierarchiája sok mindent megmagyaráz a nyelvfenntartás, illetve a nyelvváltás (*language maintenance and shift*) sarkalatos kérdésében is.⁸³ Ez az a terület, ahol a legrészletesebb forrásfeltáró munkára lenne szükség nyelvészek és társadalomtörténészek együttműködésével. Az egyik legígéretesebb feladat a jövevényszavak kutatása: melyik szó milyen nyelvből került át egy másikba és milyen kontextusban? Azt már korábban is kimutatta a kutatás, hogy a többnyelvű városi lakosság ideális közvetítője volt a jövevényszavaknak.⁸⁴ Hogy csak egy példát idézzek: a román nyelvben a városiasodásra vonatkozó kulcskifejezések a magyarból kerültek át: oraş < város; pîrgar < polgár; bălcu < búcsú, vásár; vama < vám.⁸⁵ Az egymásra hatások vizsgálatokor szintaktikai, stilisztikai, grafématis és paleográfiai sajátosságokat is figyelembe kell venni. Például a fent említett olasz–magyar szójegyzék esetében nemcsak az tűnik fel, hogy írója a magyar kifejezéseket olasz grafémákkal jegyezte le, hanem bizonyos nyelvtani hibák alapján az is feltételezhető, hogy a szavakat egy másik olasztól és nem egy magyar anyanyelvű beszélőtől hallotta.

A nyelvfenntartással kapcsolatban a jelen tanulmány keretei csak néhány gondolat felvázolását teszik lehetővé. Először is, a vizsgált anyag megerősíti, hogy milyen fontos szerepet játszott az írásbeliség egy nyelv presztízsének emelésében. Pozitív hatását jól illusztrálja például a német nyelv esete, amelynek használói támaszkodhattak a Kárpát-medence határain kívül már jóval korábban kialakult írásos gyakorlatra. Láthattuk a cseh nyelv jótékony hatását is a szlovák nyelvhasználat erősítésében, sőt a héber írásbeliség korlátozott, de megtúrt jelenlétét a nem-zsidó közigazgatási iratokban. Negatív oldalról nézve, az erős írásbeli hagyomány hiánya legalábbis egy ideig visszavetette a magyar, horvát és román nyelv terjedését, miközben például a kun nyelv esetében teljes kihaláshoz vezetett. Általában az alacsony presztízsű nyelveket jobban fenyegette a marginalizálódás veszélye: az ilyen nyelveket beszélő lakosok egymás utáni generációi könnyen elhagyhatták anyanyelvüket a városi környezetben. Teljes kihalásukat azonban megakadályozhatta erőteljes használatuk vidéken, a falvakban (mint például a román vagy a rutén és bizonyos mértékig a magyar nyelv esetében is); ugyanakkor az egyén társadalmi megítélésének javításához egy magasabb presztízsű nyelv elsajátítására vagy akár az arra történő váltásra volt szükség.

A kutatás jelenlegi fázisában tehát három tényezőt emelhetünk ki, amelyek a legerősebben meghatározták az egyes nyelvek presztízsét a középkori magyar városokban. Fontossági sorrendben ezek: 1. az írásbeliség hagyománya; 2. a nyelvet használók száma; és 3. a nyelvet használók társadalmi helyzete. Hogy azonban ne essünk a túlzott általánosítás hibájába, zárjuk le ezt a részt két példával, amelyek az itt megfogalmazott elvek finomítását teszik szükségessé.

Az első példa valamely újlatin nyelvet beszélő telepések egy csoportjára vonatkozik, akik korán Magyarországra érkeztek, elszigetelten éltek, és nem volt saját írásbeliségük. Egy 15. századi krónika szerint az egri püspökségből zarándokok egy csoportja utazott Aachenbe, akik útközben felfedezték, hogy a nyelvük igen hasonlít a Liège-ben és környékén beszélt nyelvhez. Ezt annak tulajdonították, hogy őseik évszázadokkal azelőtt erről a vidékről vándoroltak Magyarországra, ahol az anyák tartották fent eredeti nyelvüket: „Habár a férfiak ügyeik intézésére a különböző szomszédos területekre járnak, és ezért mindnyájan megtanulnak magyarul, az asszonyok állandóan otthon vannak, a gyermeknevelés-

⁸³ Romaine, *Bilingualism*, 38–50.; Thomason: *Language Contact*, különösen a 4. és 9. fejezetek; *Language Change and Social Networks*. Special Issue. Ed. de Bot, Kees – Stoessel, Saskia. *International Journal of the Sociology of Language*, No. 153. Berlin – New York, 2002.

⁸⁴ Mollay: *Német–magyar nyelvi érintkezések*, 53–54.

⁸⁵ Makkai László: *Magyar–román közös múlt*. Budapest, 1989. 52. (Első kiadás: 1948.)

sel foglalkoznak és nem mennek sehova, ezért megőrzik anyanyelvüket, és a gyermekeiket is megtanítják erre.”⁸⁶

Ez az idézet egyrészt az anyák szerepét hangsúlyozza abban, hogy az ősi anyanyelvet egy zárt falusi közösségben megőrzik és továbbadják, másrészt viszont a nagyobb települések (feltehetően mezővárosok) szerepére is utal a többség nyelvének elsajátítására a férfiak körében. Világossá teszi továbbá, hogy az írásbeliségnek semmilyen szerepe nem volt az anyanyelv fenntartásában.

A második példa Sopron többnyelvű közegéből származik. Itt jegyezte fel 1495 táján Hans Gugelweit, a város német jegyzője az egyik városi könyv borítójára egy magyar szerelmes vers két sorát. A szóban forgó kötetbe ő és hivatali elődei különböző latin és német nyelvű városi iratokat jegyeztek be. A vers szövege a következő: „Wÿrag th[u]dÿad, theuled el kel mennem / es the ÿrethed kel gÿazba ewlteznem.”⁸⁷

Tíz évvel később egy másik német jegyző, a körmöcbányai Hans Kreusl szintén egy magyar nyelvű verset jegyzett be az egyik városi számadáskönyvbe.⁸⁸ Városuk hivatalos tisztviselőiként ezeknek a német származású jegyzőknek nyilván meg kellett valamennyire tanulniuk magyarul, az ország legtöbb lakosa által beszélt nyelven. De hogy ilyen erős érzelmi töltésű verseket miért magyarul jegyeztek le, az már örökre az ő titkuk marad. A nyelv választást mindenestre nyilvánvalóan nem befolyásolta a nyelvek fent felvázolt hierarchiája.

Tanulságok

A fent idézett példák egyszerre tükrözik azt, hogy milyen integráló szerepet játszhatott a nyelv, és azt is, hogy ennek a szerepnek hol voltak a korlátai. Egyrészt azzal, hogy értették és bizonyos mértékig beszélték is a „másik” nyelvét, az egyes etnikai csoportok elkerülték a különválást, a szegregációt. Másrészt viszont azzal, hogy fenntartottak olyan helyzeteket, amikor az anyanyelv használata nemcsak megengedett, hanem kívánatos is volt, tudatosan elzárkóztak a teljes asszimilációtól. Csak nagyon ritkán és elszigetelt helyzetekben volt kötelezően előírva egyetlen nyelv kizárólagos használata. A legtöbb városban a különböző etnikai csoportok együttléte a magyar városfejlődés legkorábbi időszakáig visszavezethető. Ezekben az esetekben a nyelvekkel kapcsolatos magatartás azt tükrözi, hogy sem a tökéletes asszimiláció, sem a teljes szegregáció nem volt szükséges, és – talán megkockáztathatjuk – egyik sem felelt volna meg a középkori városi élet normáinak.

A történeti szociolingvisztika eszköztárának segítségével új szemszögből és mélyebben értelmezhetjük a többnyelvűség jelenségét a késő középkori magyar városokban. Tanulmányunkban kimutattuk a bilingvizmus és a diglosszia különböző formáinak jelenlétét, valamint a latin és a különböző népnnyelvek presztízsének rangsorát és ennek időbeli változása-

⁸⁶ Martène, E. (ed.): *Chronicon Cornelii Zantfliet Sancti Jacobi Leodiensis monachi*. In: Martène, E. – Durand, U. (eds.): *Veterum Scriptorum et monumentorum historicorum dogmaticorum et moralium amplissima collectio*. 9 vols, Paris, 1724–1733., vol. 5. Paris, 1729. 455.: „*licet viri propter sua commercia exercenda per diversas et vicinas regiones se transferant et Hungarorum linguam idcirco omnes addiscant, tamen quia semper et continuo feminae in suis domiciliis residentes filiorum educationibus intentae nusquam vadunt aut evagantur, nativum propterea conservantes idioma et in eodem soboles suas instruentes...*”

⁸⁷ Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára, DL. 2989, Legutóbbi kiadása: Molnár József – Simon Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Budapest, 107.; Bognár Péter: *Soproni virágének*. In: „Látjátok feleim...”, 354–355.

⁸⁸ Gerézdi Rabán: *A magyar világi líra kezdetei*. Irodalomtörténeti Könyvtár, 7. Budapest, 1962. 298–299.

it. Ezek a fogalmak segítenek magyarázatot adni a nyelvválasztás és nyelvváltás jelenségére az egyének és a közösségek szintjén egyaránt. További szisztematikus adatgyűjtés után az itt bemutatott eszköztár segítségével alaposabban elemezhetjük majd, hogy a társadalmi és kulturális fejlődés, valamint a városi lakosság etnikai összetételének alakulása hogyan befolyásolta a nyelvhasználatot, illetve hogy a nyelvhasználat hogyan tükrözte mindezeket a változásokat.

KATALIN SZENDE

Integration through Language: the Multi-lingual Character of Late Medieval Hungarian Towns

The paper assesses the ethnically heterogeneous nature of urban population in the medieval Kingdom of Hungary from the point of view of language usage. Literacy and orality with regard to the languages used by the indigenous (Hungarian, Slovak, Croatian, and so forth) and immigrant (German, Italian, Walloon and other), Christian and non-Christian elements are discussed both on a countrywide basis and on the level of individual towns.

The examples taken from a number of towns in the medieval Kingdom of Hungary, from Žilina in the north to Dubrovnik in the south, from Sopron in the west to Braşov in the east, show both the integrative role of language and its limitations. On the one hand, by understanding and, in some contexts (especially in commerce, daily life and diplomacy), by using the languages of the 'others', various ethnic groups could avoid segregation. On the other hand, by maintaining situations (partly in administration and jurisdiction, and especially in religious life) when the use of their mother tongue was not only permitted but even required, they consciously counteracted assimilation. It was only in very few and isolated instances that the use of a single language was made compulsory.

Through the analysis of available data using tools borrowed from historical sociolinguistics, we can gain deeper insight into the multi-lingual character of late medieval Hungarian towns. The author points out various elements of bilingualism and diglossia, and emphasizes the different and changing level of prestige of Latin and the various vernaculars. This helps explain language choices on the individual and community level, and understand how social and cultural development as well as changes in the ethnic structure of urban populations affected and were reflected in the use of various languages.